

Essayet og kulturkritikken

PETER NIELSEN

Robert Musils essay „Det hjælpeløse Europa“ fra 1922 tematiserer allerede i anslaget *talens problem*. Fremgangsmåden i essayet er eksperimentel, forfatteren føler sig frem, nærmer sig usystematisk de forskellige symptomer han gerne vil beskrive, idet han, som undertitlen antyder, bevæger sig fremad ad omveje, via utallige digressioner, fordi: „ved sådan en genstand befinder sandheden sig ikke i midten, men rundt omkring, som en pose der ændrer form for hver ny mening man stopper ned i den, men bliver stadig fastere.“ Denne pose er et billede på skrivningens egen arbejdstid frem mod en sandhed, som den aldrig helt fatter, en processualitet i korte sekvenser. At holde sig i bevægelse er vigtigt for at fastholde tingens omfang, „for en fuldt ud fattet ting mister med ét sit omfang og smelter ind til et begreb“, som Musil har udtrykt i anden sammenhæng.

Det er nærliggende at sammenholde Musils overvejelser over essayets form med Adornos i „Essayet som form“. Adornos essay om essayet rummer ud over en specifik filosofisk kritik indsigter af betydning for en beskæftigelse med essayet som en særlig form, hvis potentialer kan bringes i anvendelse inden for vidt forskellige vidensområder. Hans fokus på bl.a. essayets kritiske potentiale, på den essayistiske stils reflektoriske individualitet og på essayets aktivt kritiske arbejde i mellemrummet mellem videnskabelige og litterære former er perspektivrige i forhold til overvejelser over essayets status i den aktuelle kultur.

Musils essay er et kulturkritisk essay. Hans sætning: „Uden tvivl har vi i de sidste ti år skabt verdenshistorie i grelleste stil og kan dog egentlig ikke sans det“ kunne være en karakteristik af vores egen tid. Musil beskriver et manglende intellektuelt beredskab, en manglende evne til at beskrive, hvad der

sker: „... vi har set meget og intet sanset. Der gives kun ét svar på det, tror jeg: vi var ikke i besiddelse af de rette begreber til at trække det oplevede ind i os. Eller ikke de følelser, hvis magnetisme aktiverer dem til det. Tilbage er der kun en meget forbausende uro, en tilstand som var der begyndt at danne sig nervebaner ud fra oplevelsen og disse så blevet revet for tidligt over.“

Musil beskriver en intellektuel afnagt, som vi også kender særdeles godt i dag, og analyserer årsagerne hertil. Der er ikke kun tale om et nationalt problem. Symptomerne, usikkerheden, uroen, er de samme i forskellige lande. Perspektivet rækker ud over de enkelte nationer, hvorved essayet bliver en slags psykoanalyse af hans tid og analyse af det modsætningsfyldte europæiske menneske anno 1922. Musil tager udgangspunkt i centraleuropæiske erfaringer, men forvalter dem i forhold til en almen europæisk synsvinkel. Årsagen til krisen synes at være europæisk.

Der sker i Musils essay hele tiden en bevægelse fra et jeg til et vi. Det er ikke blot en pædagogisk-retorisk manøvre. De personlige erfaringer søges gjort fælles. Essayets indfaldsvinkel er personlig, dets anliggende imidlertid det fælles. Essayet undersøger, om der er et fælles sprog for de personlige erfaringer, men også hvorvidt det personlige kan rummes i en fælles erfaring. Det essayistiske jeg er derfor personligt, men aldrig privat. Det er essayets natur at være spændt ud mellem det personlige og det fælles – og reflektere denne spænding. I Musils essay påtager essay-jeget sig rollen som en slags formidler mellem det individuelle og det almene. Jeget nærmer sig det almene, Mennesket, dog hele tiden med forankring i det individuelle.

Denne fremgangsmåde forbinder Musil og den ungarske forfatter Péter Nádas. Også Nádas foretager i essayet „Skæbne og teknik“ en slags psykoanalyse af Europa efter omvæltningerne i 1989. Han nærmer sig det almene, Mennesket, ved forsøgsvis at synliggøre de usynlige eller ubevidste strukturer, der gestalter dets måde at forme og organisere livet på.

Nádas tilhører sammen med en anden ungarer, Péter Esterházy, det samme kulturrum som Musil: det centraleuropæiske, der på mange måder synes at være en mere rationel og sprogbevidst kultur end den følsomme nordiske. Centraleuropæerne dyrker med stor elegance essayet som en samfundskritisk form, mens det hos os ikke opfattes som den samme udfordring at bruge sit sproglige vid i forhold til samfundsmæssige forhold. Det forsøger vi med dette nummer af PASSAGE at råde bod på.

I Centraleuropa kan man pege på en århundredlang tradition for at nationalisme og kosmopolitisme eksisterer side om side. Den historiske og geografiske situation som et grænseområde for folkeslag og for politiske, samfundsmæssige og kulturelle strømninger har måske givet de intellektuelle herfra særlige forudsætninger for at analysere den europæiske kultur?

Det kulturkritiske essay må nødvendigvis også beskæftige sig med Europa. Det er ikke muligt at reflektere over vores kulturelle identitet uden at tænke over Europa. Selve demokratiet og de principper, der ligger til grund for det, er spændt ud i en konflikt mellem det universelle og det nationale, der med opblødningen af øst/vest polariteten har fået fornyet kraft.

Det vestlige Europa er karakteriseret ved en forceret integrationsproces, der bygger på en konsensus om visse politiske ideers universalitet, altså en form for transnationalitet. Det østlige Europa er derimod karakteriseret ved en partikulariseringsproces, altså en tendens mod renationalisering og søgen efter at definere den egne identitet gennem fortiden. Det er de nationale myters, den nationale histories og religiøsitetens genkommende tradition.

Nádas analyserer i sit essay, hvorledes disse står over for hinanden og beskriver samtidig, hvorledes

denne situation er resultatet af et paradoks: de vesteuropæiske samfund, der bygger på en geografisk separation, nåede til harmoniseringen og integrationen via de universelle ideer i samme øjeblik som de østeuropæiske samfund, der byggede på en ideologisk funderet universalitet, gik i opløsning. Universaliseringen fremkalder en separation, og separationen en universalisering. Det blotlægger blandt meget andet den uoverstigelige kløft, der består mellem teori og praksis, mellem ideologi og realitet.

Kan vi overhovedet tale sammen og forstå hinanden med vores forskellige omgang med helt grundlæggende begreber. Som Nádas beskriver det har årtiers politiske eksperimenter ført til helt forskellig forståelse og prioriteringer af begreber som frihed, lighed og broderskab. Hvem ejer retten til sproget, kunne man spørge? Det synes nødvendigt at finde nye former og fora for refleksioner og diskussioner af, hvad vi blandt andet forstår ved disse begreber.

Med hvilke ideer i dagens Europa kan vi møde denne splittelse? Hvilke muligheder er der for et bombardement af kreative ideer, der vil kunne åbenbare nye intellektuelle konstellationer på tværs af gamle grænser og tankeformer? Hvilken rolle kan essayet spille i den sammenhæng? Det er ét af de spørgsmål vi har ønsket at stille med dette nummer af PASSAGE.

Ideen om det civile samfund eller et borgersamfund i Vaclav Havels og György Konrads betydning var den sidste intellektuelle drøm, der kunne drømmes i vores tid. I den var der også en god portion romantik. Den havde et utopisk moment, samtidig med at den blev betragtet som noget reelt, der kunne efterstræbes. Med Havel vil også den myte han legemliggør forsvinde: den klassiske intellektuelle, samfundets kritiker og samvittighed, vil forlade den europæiske scene, fordi denne rolle – som Günter Grass for nylig har påpeget – er vanskelig at påtage sig i et demokrati.

Hele tiden møder man hos kunstnere og hos akademikere en dyb skepsis over for at træde frem og påstå en privilegeret indsigt i verden. En forståelig skepsis, fordi ingen, bortset fra enkelte fanatikere, med rette kan hævde med sin person at stå inde for en sandhed. Det bliver alt for hurtigt en patetisk po-

sition. En engagementets renæssance kan med andre ord ikke fremskyndes af enkelte individer, men kun i en eller anden form for udveksling.

I en vis forstand må den klassiske intellektuelle betragtes i modsætning til essayisten. Nok har de modstandskraften til fælles, men måden de tænker over kulturen på er forskellig. Essayisten indtager ikke en privilegeret position, hvorfra han eller hun er hævet over begivenhederne og kulturen, og er derfor ikke repræsentant for et bestemt menneskesyn eller en ideologi.

Essayisten tænker og skriver på en anden måde. Han eller hun følger ikke en bestemt logik eller fornuft. Essayisten vender hele tiden tilbage til et nulpunkt, omdefinerer, flytter perspektivet, ser tingene i et uafgøreligt spændingsfelt, hvor de hele tiden skifter betydning. Essayisten beskriver en erfaring, hvor centrum ikke forbliver centrum, men hvor centrum og periferi bestandig skifter plads. Essayisten mistænkeliggør forestillingen om et centrum.

Vi befinder os ikke entydigt for enden af en lang fornuftstradition, men også hele tiden ved et nyt nulpunkt. Musils beskrivelse af mennesket som et meget mere føjeligt og bøjeligt væsen, end man i almindelighed antager, gælder stadigvæk: „mennesket kan nemt bevæge sig til de yderste ekstremer og tilbage igen uden at forandre sig i sit væsen. Det forandrer sig, men det forandrer ikke sig,“ som det hedder. Tænk eksempelvis på Ex-Jugoslavien. I den forbindelse taler man om de intellektuelles påfaldende tavshed. Denne kunne man svare ved at fremme en mere „kompliceret moralsk matematik“ i vores tilgang til verden.

I essayet burde denne komplicerede moralske matematik havde gode forudsætninger. I det gode essay er det ikke muligt at regne med konstanter, men netop kun med relative værdier. Eller: Under essayets blik må enhver åndelig frembringelse forvandles til et kraftfelt, som Adorno udtrykker det.

Hverken Musil, Nádas eller Esterházy er traditionelle intellektuelle, men essayister. Ingen af dem udtrykker en politisk vision. De vil derimod redde noget. Dette er en af hemmelighederne bag det gode essay. Det er i grunden en ganske konservativ holdning i forhold til kulturen, der kommer til udtryk i

essayet. Der er ikke tale om egentlig pessimisme i disse forskellige essays om Europa, men om en analyse af det europæiske menneske og de historiske modsætninger, der kendetegner den europæiske kultur.

Essayet vil forstå det allerede eksisterende på nye måder. Når nogen forsøger at tage patent på sproget, vil essayisten stjæle ordene tilbage fra et samfund, der er stivnet i faste forestillinger om verden. Essayet er, som György Lukács har udtrykt det, *spätgeboren*, senfødt. Eller som Adorno siger det i sit essay: essayets aktualitet er en anakronistisk aktualitet. Essayet kommer efter noget andet, taler om noget som allerede har været. På en ny måde.

Essayet er en modstand. Det kan tænke i konflikten mellem det universelle og det partikulære, som dominerer Europa. Hvis vi forstår det universelle som markedskræfterne, teknologien, den politiske og økonomiske integrationsbestræbelse, der nærmer sig en global identitet og universelle værdier. Og hvis vi forstår det partikulære som de kulturelle, sproglige, religiøse og identitetsmæssige traditioner, der i det sidste årti har fået nyt liv. Essayisten stiller sig ikke på den ene eller den anden side. Essayet er i lige høj grad en modstand mod det universelle og det partikulære. Essayet kan tænke midt i disse modsætninger, tænke hvorledes demokratiet både er forankret i det nationale og knyttet til det universelle.